

OTTO PLACHT:
LIDNATOST A SPOLEČENSKÁ SKLADBA
ČESKÉHO STÁTU V 16.—18. STOLETÍ

Praha 1957, NČSAV, stran 366 + 16 obrazových příloh

Jestliže se na tomto místě dostává pozornosti Plachtově práci, není to jen proto, že statistický rozbor sociálních poměrů umožňuje přesné určení struktury společnosti a tím přesné určení poměru sil jednotlivých společenských tříd, jejichž relace jsou rozhodné pro vývoj státu a práva, ale také proto, že výsledky jeho knihy přinášejí na mnoha místech nový pohled na dosud stále velmi neúplně známé poměry 17. a 18. století a nové podněty, jež se nepochybně projeví i v tematice bádání právněhistorického.

Plachtova práce jen registruje dosavadní názory o počtu obyvatel v českých zemích před 16. stoletím, které se namnoze značně rozcházejí, a zcela správně se spokojuje jen zjištěním hlavních vývojových tendencí, které ukazují relativně i absolutně značnou lidnatost v době 14. stol. a nový vzestup po dvacátých letech 16. stol. za silného působení nového německého osidlování. Vlastní těžiště práce je v rozboru určitějších podkladů pro určení počtu obyvatelstva, jež máme v soupisech k domovní dani od r. 1567, při čemž již sám výpočet úhrnných cifer vyžaduje jejich interpretaci pomocí různých jiných statistických veličin, jež vrhají světlo na společenskou strukturu a životní poměry všech společenských tříd a skupin členité pozdně feudální společnosti. Na základě toho nešetří Placht podnětnými a daleko dosahujícími závěry o vývoji hospodářského, politického i kulturního života v našich zemích až po rok 1722, kdy je rozbohem zpovědních seznamů pražské arcidiecése analýsa uzavřena.

Není tu na místě hodnotit Plachtovo dílo po stránce odborně statistické; je velmi politováníhodné, že použitelnost tak cenného a závažného materiálu je znesnadněna množstvím početních chyb v součtech jednotlivých tabulek, které prakticky nutí k tomu, aby si badatel znovu prověřil všechna data vlastním výpočtem. Byla by však chyba nevidět, že tyto početní chyby nemají ve většině případů vliv na závěry, které Plach dokládá, a zavírat před nimi oči šmahem. Je nutno mít ovšem na zřeteli, že Plachtovy vývoody jsou založeny na důkazech různého druhu. Jeho údaje o celkovém počtu obyvatelstva je možno pokládat za poměrně přesné, přestože jsou závislé na správnosti mnoha předpokladů dílčích (např. počtu obyvatel v domech, procenta populace pod 12 let věku atp.). Méně spolehlivě jsou už založeny strukturální analýsy, postavené zpravidla jen na důmyslném využití údajů z jednotlivých panství nebo měst a jejich generalisací; závěry o hospodářském vývoji mají pak místy charakter už jen domněnek více či méně prameny doložených, a kapitoly o poměrech kulturních jsou dokládány jen příkladmo. Největší část nejdůležitějších Plachtových závěrů má tedy charakter podnětů k diskusi nebo lépe k dalšímu bádání, a jejich účinnost je zvýšena Plachtovou schopností závěry jasně formulovat i odvahou odchýlit se od vyježděných schemat. K jejich ocenění není ovšem právněhistorická kritika kompetentní, a proto chci v následujícím na ně spíše jen upozornit, jak si toho pro svůj mimořádný dosah zaslouhují, jestliže ovšem dojdou obecného souhlasu.

Z toho, co Placht ve své práci podává, vyplývá především, že bude nutno kori-

govat vžitě představy o malosti českého feudálního státu a jeho sekundární roli v mezinárodní politice, neboť je patrné, že jak absolutním počtem obyvatel, tak hustotou osídlení stál ještě v první polovině 18. stol. mezi evropskými státy na jednom z předních míst. Mohutný populační fond, vytvořený v českých zemích ve středověku byl sice dvakrát (husitskými válkami a válkou třicetiletou) otřesen, ale jak ukazuje Placht, byl v době poměrně krátké zase obnoven a ještě kolem roku 1725 držely české země po populační stránce krok s nejpokročilejšími zeměmi záp. Evropy. Plachtova zjištění potvrzují v celku, že »Bílá hora a třicetiletá válka urychlily a namnoze i dovršily dílo změn ve výrobě, které nastaly v hospodářském a společenském životě před válkou a které zčásti dostaly válkou novou průbojnost pro dobu mírovou« (str. 103), ale že její následky byly nejdéle během dvou generací překonány. Jestliže ještě kolem r. 1725 hustotou osídlení předčily Čechy Anglii, je patrné, že první desetiletí 18. stol. — z čistě demografického hlediska — ještě opožďování za západní Evropou nepřináší a že je, na rozdíl od obvyklých představ, přináší patrně až zpomalení přírůstku ve druhé pol. 18. století a opožděný přechod od manufakturní výroby ke strojové. Jsou tím ve prospěch první poloviny 18. stol. korigovány vžitě představy o liniích vývoje našeho národa a důsledky toho jeví se pak v Plachtově práci v tvrzení o hospodářském vzestupu měst a poměrně dobré materiální i kulturní úrovni vesnického obyvatelstva v této době.

Závažné a nové jsou Plachtovy závěry o struktuře vesnického obyvatelstva poddanského. Vesnice je už před Bílou horou silně diferencována, ale překvapující je skutečnost převahy velké a střední pozemkové držby nad držbou malou, takže i když připočteme bezzemky a všechny druhy čeledí, dostaneme pro předbělohorskou vesnici obraz, kde je selské obyvatelstvo ne-li v převaze, tedy aspoň v rovnováze s počtem vesnické chudiny (na zkoumaných panstvích je poměr asi 70 % osob na selských hospodářstvích ku 15 % osob v podružstvích). Třicetiletá válka poměr příznivý pro velkou a střední pozemkovou držbu dokonce ještě zvýšila; chudina obsazuje uprázdněné větší usedlosti (v době berní ruly je poměr 54,7 % sedláků ku 30,2 % chalupníků a 14,1 % zahradníků). Teprve když po r. 1700 počal prudce vzrůstat počet obyvatelstva, počala se při panující tendenci nedělit grunty rychle množit i vesnická chudina a po polovině 18. stol. máme již poměr právě opačný (v letech 1756-7 38 % sedláků a větších chalupníků ku 8 % menších chalupníků a 53,6 % zahradníků). Jak ostře byla životní úroveň těchto poddanských skupin odstupňována, ukazuje Placht na rozdílném průměrném počtu dětí (v rodinách podruhů 1,5, u chalupníků 2,7, u sedláků 4,5). Na základě rozboru pozůstalostních inventářů dospívá Placht ke korekturám příliš černých představ o životní úrovni na venkově po třicetileté válce. Zvyšovala ji především čilá účast na přadláctví, tkalcovství a rozmanité jiné příležitostné práce, a bude nutno se rozloučit se vžitými představami o čistě zemědělském rázu české vesnice a její kulturní zaostalosti, a to již v době před Bílou horou.

Pro situaci vládnoucí třídy je důležité zjištění o její špatné finanční situaci před Bílou horou. Jakmile přestal stoupat výnos nové dominikální výroby, organizované v 16. stol., zhroutil se úvěr, který byl jejím základem, a všeobecné zadlužení jak královských, tak šlechtických statků vedlo již před Bílou horou k několikaletým moratoriím. Zoufalá finanční situace byla neposledním činitelem, který hnál vládnoucí skupinu šlechty do dobrodružství povstání. Po stránce finančního hospodaření měla podle Plachtova líčení třicetiletá válka jistě rysy ozdravující, a konfiskacemi a přesuny majetku byla odstraněna všeobecná předluženost na účet malého počtu osob, které ztratily vše. Placht ukazuje, že proniknutí cizí šlechty nebylo po třicetileté válce tak značné, jak se zpravidla uvádí. Kvalitativní změnu

ve složení vládnoucí třídy představuje spíše oslabení drobné šlechty jak co do počtu, tak co do majetku.

Placht se rozhodně přiklání k těm, kdo přičítají výnosu dominikálního hospodářství v důsledku jeho nízké produktivity jen podřízenou úlohu v příjmech šlechty. »Režijní hospodářství, nekončilo-li schodkem, větších výnosů nedávalo« (str. 240). Mnohem větší význam měla pro vrchnost nucená spotřeba poddaných a soustava různých přímusů. Ale vcelku byl podle Plachtových výpočtů podíl vesnice v příjmech pobělohorské šlechty poměrně malý, neboť »na větších panstvích s většími městy, s čilejším ruchem obchodním a řemeslným průmyslem plynula větší část výnosu panství z hospodářské činnosti a spotřební schopnosti poddaného měšťanstva a nikoliv poddaných vesnických« (204).

Již v době předbělohorské, do které klade Placht počátky úpadku královských měst, pozdvihují se za podpory vrchností města poddanská. Třicetiletá válka královských měst prohloubila, jelikož konfiskace statků jim znemožnila oddlužení, ale nakonec se i ona s věřiteli vyrovnala a doba počátku 18. století je všeobecně nikoli dobou úpadku měst, ale počátkem jejich nového rozkvětu. Města nemají již v této době zemědělský ráz a pozemkový majetek měšťanů měl význam nanejvýš jako doplněk jejich řemeslné činnosti. Byla to především velká stavební konjunktura konce 17. a počátku 18. století, jež dala našim městům onu barokní tvář, kterou mají podnes, která k oživení řemesel a obchodu především přispěla. To platí stejně pro královská jako pro poddanská města, jejichž rozdíl je už před Bílou horou pouze formálně právní a nikoli ekonomický.

Tato zjištění mají tím větší význam, že Placht několikrát dokazuje, že podíl městského obyvatelstva, jak se vytvořil patrně již ve 14. století, byl v celkovém osídlení země mimořádně vysoký. Jestliže v českých zemích přibližně třetina obyvatelstva sídlila ve městech, běží o relaci snad jedinečnou v Evropě (škoda, že tu chybí podrobnější srovnání, možné též s poměry pozdějšími) a vysvětluje to významnou roli měst v husitském revolučním hnutí i širokou základnu měšťanského humanismu 16. století, a nenechává na pochybách o tom, jaký význam měla města pro povznášení životní úrovně lidu i na vesnicích. Tuto relaci mezi obyvatelstvem městským a venkovským neodstranila ani třicetiletá válka, která tak ponechala předpoklady pro obnovu vyšší kulturní a životní úrovně vesnického obyvatelstva.

Číst, co píše Placht o kulturním, politickém i společenském životě v Praze první poloviny 18. století, je mimořádně poučné. Se svými 74 tisíci obyvateli, po Vídni a Berlínu největší město střední Evropy, byla kladena soudobými pozorovateli hned za Paříž a Řím ruchem svého společenského života, který tu rozvíjela v dobrovolné vzdálenosti z Vídne bohatá šlechta i rostoucí čilé měšťanstvo, jehož kulturní úroveň vytvářela již koncem 17. století živnou půdu pro protijesuitskou náladu a pronikání západoevropské filosofie, a dodávala mu i popudy k projevům českého národního vědomí, jak dosvědčují obrany českého jazyka z této doby vzešlé z řad měšťanských (Vítek 1754) a početně silná česká literární produkce. »Takto regenerované těleso národní bylo již tak zdatné, že se kolem r. 1700 začaly již připravovat a na venek i v nepříznivé době národního útisku projevovat síly, které vedly i ke kulturnímu obrození a zaujetí ztraceného místa mezi národy« (str. 321).

Tím více je politováníhodné, že se právě při rozboru poměrů na počátku 18. století vloudily do Plachtovy práce nejasnosti a početní chyby. Důležité cifry úhrnných údajů posledních tří sloupců tabulky na str. 316 jsou zřejmě zkomoleny,

a je tím znemožněna právě u těchto důležitých závěrů kontrola, která by byla tím více žádoucí, že si Placht sám při určení počtu obyvatel při obou výchozích letech tabulky odporuje (na str. 316 je v tabulce pro rok 1672 udán podle zpo-
vědních seznamů počet 1.267.241, na str. 315 však Placht kalkuluje s přírůstkem 43 tis. do tohoto data k číslu 1.120 tis. z doby berní ruly, což dává pro rok 1672 jen 1.163 tis.; pro rok 1722 je počet 2.032.073 na str. 315 v rozporu s číslem 2.160.776 na str. 320, které má být patrně výsledným údajem pro rok 1722 i v tabulce na str. 316; v žádném případě však odečtením udaného přírůstku obyvatel v l. 1672—1722 936.021 od kterékolí z těchto cifer nedostaneme udá-
vaný počet obyvatel pro rok 1672, ani když vezmeme v úvahu příp. difference možné z připočítávání obyvatel Čechska a Kladska). Zejména je však nejasné, jak je vypočítán hlavní důležitý závěr o relativním vzrůstu obyvatelstva v Če-
chách za padesátiletí 1672—1722 o 75 %, neboť srovnáním s cifrou počtu oby-
vatel pro rok 1672 v tabulce na str. 316 dostaneme u obou cifer pro rok 1722 vzrůst buď jen o 70,5 nebo dokonce jen o 60 %. Tím je bohužel znemožněno i srovnání vzrůstu populace s padesátiletími následujícími, ačkoli závěr, že pří-
růstek obyvatelstva byl tu mimořádně vysoký, zůstává v každém případě mimo pochybnost.¹

Pro právní historiografii přináší Plachtova práce přímý přínos v několikerém směru. Kromě nového pohledu na prameny daňové evidence (zde má zejména význam jeho korektura na běžných představách pustých gruntů a domů, jimiž už nemůžeme nadále rozumět objekty úplně opuštěné), objevuje nám Placht emi-
nentní důležitost úvěrové krise, moratorií a nucených vyrovnání po třicetileté válce. Objevný charakter má jeho zjištění o ukládání hotovostí ve formě půjček do šlechtických velkostatků (na němž se podíleli i sedláci) v 18. století, jehož právní charakter bude nutno blíže studovat. Velikým přínosem je pro právního historika Plachtův přehled mocenských a majetkových poměrů jednotlivých šlech-
tických rodů i jejich finančního hospodářství (ukazuje se, že šlechta u nás byla přes své bohatství poměrně hospodárná). Škoda, že není proveden analogický roz-
bor poměrů institucí církevních. Důležité jsou i jeho poukazy na projevy opo-
sičního života politického po třicetileté válce. Číselně je tu doložen nepatrný, mizivý počet českého politického národa a jasně ozřejmeno sobectví oligarchie ve správě země. Tím ovšem nejsou výsledky Plachtovy práce zdaleka vyčerpány; stačí se zmínit o jeho důkazech, že proces opouštění a pustnutí gruntů probíhá již dávno před třicetiletou válkou, jeho odhady velikosti vesnic, poukaz na stabilitu sídlišť v našich zemích od 16. století, poznatek o rychlém střídání majitelů rustikálních usedlostí, i jeho upozornění na poměrně vysoký procentuální podíl židovského obyvatelstva v našich městech (koncem 17. století v Praze skoro čtvrtina obyva-
telstva), děsivý obraz účinků morových epidemií, atp., jak takovými novými zjištěními práce oplývá takřka na každé stránce.

Cenná je i Plachtova analýsa vývoje byrokracie a úřednictva (škoda, že se nedostalo podobné pozornosti vojenským osobám), jehož poměrně značný počet již před Bílou horou správně zdůrazňuje. Jest jen litovati, že pro dobu pobělo-

¹ Pro srovnání uvádím bez nároků na statistickou přesnost, jak se jeví relativní vzrůst populace pro následující padesátiletí podle počtu obyvatel v Čechách udaného v Ottově slovníku naučném VI., str. 110, v Dodatcích I/2 a v Doplncích, str. 194:

v letech 1754—1806 vzrůst z 1.941.284 na 3.169.795, t. j. o 63 %;
1806—1857 vzrůst z 3.169.795 na 4.705.525, t. j. o 48 %;
1846—1900 vzrůst z 4.347.962 na 6.318.697, t. j. o 45 %;
1880—1929 vzrůst z 5.529.122 na 6.977.000, t. j. o 26 %.

horskou kapitoly o vývoji byrokracie z knihy úplně vypadly a že nebylo tudíž využito již dosti početných pramenů, které by ukázaly další vzrůst i vzestup odborné kvalifikace této společenské skupiny.

Plachtova nová kniha, jež na podkladě číselných zjištění dospívá ke zdůraznění významu městského elementu ve vývoji našeho národa, nutí nás k tomu, abychom se soustředili více než dosud na studium právních poměrů městského obyvatelstva a městského práva. Placht ukazuje, že již před Bílou horou nebyl bez významu počet i přímo námezdních pracovníků v dolech, hutích, sklárnách atp. Ve studiu poddanských poměrů bude nutno soustředit pozornost v příštích letech na právní režim některých složek poddanského obyvatelstva, které ve světle statistických dat nabyly dříve netušené důležitosti (především sirotci, jichž bylo na panstvích asi 11 % obyvatelstva a jejichž sirotčí status určoval jejich postavení netoliko od let dospělosti, ale až do konce života), a věnovat větší pozornost propouštění poddaných na svobodu, jež bylo zřejmě něčím úplně běžným, pokud byli neosedlí a jež vytvářelo na venkově dosti početnou skupinu svobodných obyvatel, jichž hospodářská situace byla ovšem daleko horší než situace poddaných. Zvýšenou pozornost bude nutno věnovat právní povaze odběrných přímusů i omezení disposiční volnosti poddaných s výsledky jejich hospodaření, jež podle všeho tvořily důležitý zdroj jejich vykořisťování vrchnostmi.

Tím nejsou všechny podněty záslužné Plachtovy práce vyčerpány; podotkněme ještě jen to, že nám ukázala, jak ohromný význam by měla podobná práce věnovaná poměrům po polovině 18. století.

Jiří Klabouch